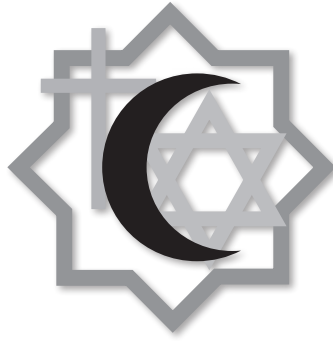

dinler arası iliskiler

EL KİTABI

Editör

Prof. Dr. Ali İsrâ GÜNGÖR

Yazarlar

Prof. Dr. Ahmet Hikmet Eroğlu - Prof. Dr. Baki Adam
Prof. Dr. Ali İsrâ GÜNGÖR - Prof. Dr. Durmuş Arık
Prof. Dr. Mahmut Aydın - Prof. Dr. Mustafa Alıcı
Prof. Dr. İsmail Taşpınar - Doç. Dr. Mehmet Alparslan Küçük
Doç. Dr. Yasin Meral - Doç. Dr. Süleyman Turan
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Alıcı - Yrd. Doç. Dr. Hüsamettin Karataş
Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlutürk

Ankara 2017

Dinler Arası İlişkiler El Kitabı

**Genel Editör ve
Proje Yürütücüsü**
Prof. Dr. Eyüp Baş

Editör
Prof. Dr. Ali İsra Güngör

Yazarlar
Prof. Dr. Ahmet Hikmet Eroğlu
Prof. Dr. Baki Adam
Prof. Dr. Ali İsra Güngör
Prof. Dr. Durmuş Arık
Prof. Dr. Mahmut Aydın
Prof. Dr. Mustafa Alıcı
Prof. Dr. İsmail Taşpınar
Doç. Dr. Mehmet Alparslan Küçük
Doç. Dr. Yasin Meral
Doç. Dr. Süleyman Turan
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Alıcı
Yrd. Doç. Dr. Hüsametdin Karataş
Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlutürk

ISBN: 978-605-9247-88-7

1. Baskı
Aralık, 2017 / Ankara
2000 Adet

 Grafiker®
Yayınları
Yayın No: 256
Web: grafikeryayin.com

**Kapak, Sayfa Tasarımı,
Baskı ve Cilt**

 Grafiker®
Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
1. Cadde 1396. Sokak No: 6
06520 (Oğuzlar Mahallesi)
Balgat-ANKARA
Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx
Faks : 0 312. 284 37 27
E-mail : grafik@grafiker.com.tr
Web : grafiker.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	7
-------------	---

1. BÖLÜM

DİNLER ARASI İLİŞKİLER ALANI VE İLGİLİ KAVRAMLAR

Ali İsra Güngör

Giriş:.....	17
1. Dinler Arası İlişkiler Çerçevesinde “Dinler Arası Diyalog” Kavramı ..	18
1.1. Diyalog Kavramı	20
1.2. Diyalog Çeşitleri	22
2. İnkültürasyon Kavramı	25
3. Misyon ve Misyonerlik Kavramları	27
4. Medeniyetler İttifakı Kavramı	31
5. İbrahimî Dinler Kavramı	35
6. Dinî Çoğulculuk Kavramı	37
7. İnanç Turizmi Kavramı	39

2. BÖLÜM

DİNLER TEOLOJİSİ: MODELLER VE YENİ YAKLAŞIMLAR

Mahmut Aydın

Giriş:.....	45
1. Dinler Teolojisinde Farklı Modeller.....	49
1.1. Dışlayıcılık/Exclusivism	53
1.2. Kapsayıcılık/Inclusivism	58
1.3. Çoğulculuk/Pluralism	60
2. Dışlayıcılık, Kapsayıcılık ve Çoğulculuk Şeklindeki Tipolojiye Yönelik Eleştiriler	69
3. Race’in Tipolojisinin Yeniden Yorumlanması	72
Sonuç	77

3. BÖLÜM

YAHUDİLİK AÇISINDAN DİĞER DİNLER VE MENSUPLARI

Baki Adam

Giriş:	85
1. Yahudiliğe Göre Yahudiler ve Yahudi Olmayanlar	86
1.1. Yahudiler ve Yahudilik	86
1.2. Yahudiliğe Göre Yahudi Olmayanlar	88
1.3. Yahudi Olmayanların Yahudi Toplumu İçindeki Durumu	89
1.4. Yahudilik ve Misyonerlik	90
1.5. Yahudi Kelamı Açısından Diğer Dinlerin Durumu	92
2. Yahudilik Açısından Hıristiyanlık ve İslam	94
2.1. Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlara Bakışı	95
2.2. Yahudiliğin İslam'a ve Müslümanlara Bakışı	99
Sonuç	102

4. BÖLÜM

HIRİSTİYANLIK AÇISINDAN DİĞER DİNLER VE MENSUPLARI

İsmail Taşpınar

Giriş:	107
1. Yeni Ahid'de Diğer Dinler ve Mensuplarına Yaklaşım	108
1.1. Hz. İsa'nın Diğer Dinlere Yaklaşımı	108
1.1.1. İsrailoğullarına Gönderilmiş Bir Peygamber Olarak Hz. İsa	108
1.1.2. Diğer Dinlere Mensup Olanlarla İlgilenen Hz. İsa	109
1.1.3. Kurtuluşun Sadece Hz. İsa Vasıtasıyla Olacağı	111
1.2. Pavlus'a Göre Diğer Dinlerin Mensupları	113
2. Kilise Babalarına Göre Diğer Dinler	113
2.1. Aziz Justin'e Göre Diğer Dinlerin Mensupları	114
2.2. Tertullien'e Göre Diğer Dinlerin Mensupları	115
2.3. Origen'e Göre Diğer Dinler ve Mensupları	115
2.4. Aziz Kipriyanus ve Kilise Dışındakilerin Durumu	115
3. Ortaçağ Hıristiyan İlahiyatçılarına Göre Diğer Dinlerin Mensupları	116
3.1. Aziz Augustin ve Hıristiyan Olmayanların Durumu	116
3.2. Aziz Bernard ve Vaftiz Olmayanların Durumu	117
3.3. Aquinolu Thomas ve Hıristiyan Olmayanların Durumu	117

4. II. Vatikan Konsili Öncesi Papaların Diğer Dinlere Dair Görüşleri.....	118
5. Hıristiyanlığın Hinduizm ve Budizm’le Münasebetleri.....	120
5.1. Hıristiyanlığın Hinduizm’le Münasebeti.....	120
5.2. Hıristiyanlığın Budizm’le Münasebeti.....	121
6. Hıristiyanlığın Yahudilik ve İslam ile Münasebetleri.....	122
6.1. Hıristiyanlığın Yahudilikle Münasebeti.....	122
6.2. Hıristiyanlığın İslam ile Münasebetleri.....	124
Sonuç.....	125

5. BÖLÜM

İSLAM AÇISINDAN DİĞER DİNLER VE MENSUPLARI

Durmuş Arık

Giriş:.....	129
1. İslam’ın Ortaya Çıktığı Dönemde Diğer Dinler.....	130
2. Din Olarak İslam.....	133
3. İslam’a Göre Gayrimüslimler.....	137
4. Gayrimüslimlerle İlk İlişkiler.....	140
5. Gayrimüslimlerle İlişkilere Yön Veren İlkeler.....	145
6. Dinlerarası İlişkilerde Yeni Yaklaşımlar ve İslam.....	149
Sonuç.....	154

6. BÖLÜM

YAHUDİ-HİRİSTİYAN-MÜSLÜMAN REDDİYE GELENEĞİ

Yasin Meral

Giriş:.....	161
1. Yahudi Reddiye Geleneği.....	161
1.1. Yahudilerin Hıristiyanlara Yazdığı Reddiyeler.....	162
1.2. Yahudilerin Müslümanlara Yazdığı Reddiyeler.....	163
2. Hıristiyan Reddiye Geleneği.....	165
2.1. Hıristiyanların Yahudilere Yazdığı Reddiyeler.....	165
2.2. Hıristiyanların Müslümanlara Yazdığı Reddiyeler.....	168
3. Müslüman Reddiye Geleneği.....	170
3.1. Müslümanların Yahudilere Yazdığı Reddiyeler.....	170
3.2. Müslümanların Hıristiyanlara Yazdığı Reddiyeler.....	172
Sonuç.....	174

7. BÖLÜM

HİNT DİNLERİ AÇISINDAN DİĞER DİNLER VE MENSUPLARI

Cemil Kutlutürk

Giriş:	179
1. Hinduizm Açısından Diğer Dinler ve Mensupları	180
1.1. Hinduizm'in Diğer Dinlere ve Mensuplarına Bakışı	180
1.2. Hinduizm'in İslam'a ve Müslümanlara Bakışı:	
Turuşka dharma (Türklerin Dini)	184
2. Budizm Açısından Diğer Dinler ve Mensupları	192
2.1. Budizm'in Diğer Dinlere ve Mensuplarına Bakışı	193
2.2. Budizm'in İslam'a ve Müslümanlara Bakışı:	
Kalaçakra Literatürü	195
2.3. Myanmar/Arakan'da Budist-Müslüman İlişkileri	197
3. Sihizm Açısından Diğer Dinler ve Mensupları	200
Sonuç	203

8. BÖLÜM

UZAK DOĞU DİNLERİ VE DİĞER DİNLERLE İLİŞKİSİ

Hüsamettin Karataş

Giriş:	209
1. Uzak Doğu Dinleri	210
1.1. Çin Dinleri ve Japon Dini	210
1.2. Taoizm	212
1.3. Konfüçyanizm	214
1.4. Şintoizm	216
2. Taoizm, Konfüçyanizm ve Şintoizm Arasındaki İlişki	218
3. Uzak Doğu Dinlerinin Diğer Dinlere Bakışı	220
3.1. Budizm İle İlişkiler	222
3.2. İslam İle İlişkiler	226
3.3. Hıristiyanlıkla İlişkiler	229
Sonuç	230

9. BÖLÜM

MECÛSÎ DİNÎ EDEBİYATINDA İSLAM VE MÜSLÜMANLAR

Mehmet Alıcı

Giriş:	235
1. Arap Yarımadasında Sâsânî Varlığı ve Mecûsîlik	235
2. Sâsânî Döneminde Avesta'nın Yorumlanması: Zend Külliyyatı	237

3. Zend Külliyyatında İslam ve Müslümanlara Dair Tanımlamalar.....	238
3.1. Ag-dēnīh: Kötü/Batıl Din Olarak İslam.....	239
3.2. Tāzīg: Müslüman.....	239
3.3. Mahmute: Muhammed.....	240
4. Fetih Sürecine İlişkin Farklı Kayıtlar.....	241
5. Zend Literatürüne göre İslam İdaresi: Şeytanî Egemenlik.....	242
6. Ag-dēnān (Müslümanlar) ile Yaşama.....	246
7. Tevhid İlkesine Düalist Muhalefet.....	247
Sonuç.....	251

10. BÖLÜM

TÜRKLERİN DİNLERLE İLİŞKİLERİ

Durmuş Arık

Giriş:.....	257
1. Geleneksel Türk Dini.....	258
2. Türklerin Tarihte Karşılaştıkları Dinlerle İlişkileri.....	261
2.1. Budizm.....	262
2.2. Zerdüştilik.....	264
2.3. Maniheizm.....	264
2.4. Musevilik.....	265
2.5. Hıristiyanlık.....	267
2.6. İslam.....	268
3. Günümüz Türk Topluluklarında Dini Çeşitlilik.....	269
3.1. Musevi Türkler.....	270
3.1.1. Karaylar.....	270
3.1.2. Kırımçaklar.....	271
3.2. Hıristiyan Türkler.....	272
3.2.1. Gagauzlar.....	272
3.2.2. Çuvaşlar.....	274
3.2.3. Kreşinler (Kreşin Tatarları).....	277
3.2.4. Urumlar.....	278
3.2.5. Sahalar.....	280
3.2.6. Hakaslar.....	282
3.2.7. Altaylar, Tofalar, Dolganlar ve Şorlar.....	283
3.3. Budist Türkler.....	284
3.3.1. Sarı Uygurlar.....	284
3.3.2. Tuvalar.....	285
3.4. Burhanist Türkler.....	286
4. Türk Din Tarihinde Dinler Arası İlişkiler.....	287
Sonuç.....	291

11. BÖLÜM OSMANLI DEVLETİNDE GAYRİMÜSLİMLER

Ahmet Hikmet Eroğlu

Giriş:.....	299
1. Klasik Dönem.....	299
1.1. Klasik Dönemde Millet Sistemi.....	300
1.2. Klasik Dönemde Gayrimüslim Topluluklar.....	301
1.2.1. Rumlar.....	303
1.2.2. Ermeniler.....	306
1.2.3. Yahudiler.....	308
1.2.3.1. Rabbani Yahudiler.....	310
1.2.3.2. Karaîler.....	312
1.2.3.3. Sabatayistler.....	312
1.3. Gayrimüslimlerle İlgili Uygulamalar.....	315
1.3.1. Gayrimüslimlerin İnanç ve İbadet Özgürlüğü.....	316
1.3.2. Gayrimüslimlerin Sosyal ve Mali Statüleri.....	318
2. Tanzimat ve Sonrası Dönem.....	320
2.1. Tanzimat Döneminde Gayrimüslimlere Tanınan Haklar ve Onlarla İlgili Düzenlemeler.....	321
2.2. Gayrimüslim Topluluklar.....	323
2.2.1. Rumlar.....	324
2.2.2. Ortodoks Türkler.....	326
2.2.3. Bulgarlar/Bulgar Eksharhhanesi.....	327
2.2.4. Ermeniler.....	327
2.2.4.1. Gregoryen Ermeniler.....	328
2.2.4.2. Katolik Ermeniler.....	328
2.2.4.3. Protestan Ermeniler.....	329
2.2.5. Süryaniler.....	329
2.2.6. Yahudiler.....	331
2.3. Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeniler.....	332
Sonuç.....	335

12. BÖLÜM HIRİSTİYAN MİSYONERLİĞİNDE YENİLİKLER VE UYGULAMA ALANLARI

Ali İsra Güngör

Giriş:.....	341
1. Katolik Kilisesi'nin Yeni Misyon Anlayışı ve Teolojik Temelleri.....	344
1.1. Kilise'nin Yeniden Tanımlanması.....	344
1.2. Kilise'nin Hıristiyan Olmayanlara Bakışındaki Yenilik.....	345

2. Protestan/Evanjelik Kiliselerde Yeni Anlayışlar ve Yöntemler.....	348
2.1. Kilise Kurma ve Çoğaltma Yoluyla Misyonerlik.....	348
2.2. Ev Kiliseleri Yoluyla Misyonerlik.....	349
2.3. Bir Meslek Adı Altında Misyonerlik.....	350
2.4. Kitle İletişim Araçları Yoluyla Misyonerlik.....	350
2.5. Gençlere Yönelik Evanjelik Misyon Faaliyetleri.....	351
3. Hıristiyan Misyonerliğinde Kullanılan Yeni Terminoloji.....	352
3.1. Evanjelizm.....	352
3.2. Evanjelizasyon.....	354
4. Hıristiyan Misyonerliğinde Yeni Uygulama Alanları.....	356
4.1. İnkültürasyon Çalışmaları.....	356
4.2. Sosyal Adalet Çalışmaları.....	359
4.3. Dinler Arası Diyalog Çalışmaları.....	361
Sonuç.....	365

13. BÖLÜM

BATI DÜNYASINDA İSLAM'A VE MÜSLÜMANLARA BAKIŞ VE İSLAMOFOBİ

Mustafa Alıcı

Giriş:.....	369
1. Batı Dünyasında İslam ve Müslümanlara Bakış.....	370
1.1. Teolojik Faktörler.....	371
1.2. Tarihsel Faktörler.....	373
1.3. Batı'ya Giden İşçi ve Göçmenlerin Meydana Getirdiği Demokrafo-Kültürel Faktörler.....	375
1.4. Medyatik Faktörler.....	376
1.5. Entelektüel Faktörler.....	378
1.6. Siyasi ve Askeri Faktörler.....	379
2. Batı Dünyasında İslamofobi.....	383
2.1. İslamofobinin Etkileri.....	386
2.2. İslamofobiye Karşı Alınacak Önlemler.....	388
Sonuç.....	392

14. BÖLÜM

YENİ DİNİ HAREKETLERİN YAŞAYAN DÜNYA DİNLERİ VE MENSUPLARIYLA İLİŞKİLERİ

Süleyman Turan

Giriş:.....	399
1. Yeni Dini Hareketleri Anlamak/Anlamlandırmak.....	400
1.1. Tanım, Kapsam ve Temel Özellikler.....	400

1.2. Yeni Dini Hareketleri Tasnif Çabaları.....	403
1.3. Yeni Dini Hareketlerin Üye Profilleri.....	405
2. Klasik Dinler Karşısında Yeni Dini Hareketler:	
Karşılıklı Bakış Açıları ve İlişkiler.....	408
2.1. Yaşayan Dünya Dinleri ile Yeni Dini Hareketler Arasındaki Farklılıklar.....	408
2.2. Yeni Dini Hareketlerin Yaşayan Dünya Dinleri ve Mensuplarına Bakışı.....	410
2.2.1. Moonculuk Örneği.....	411
2.2.2. Yehova Şahitleri Örneği.....	413
2.2.3. Dünya Kardeşlik Birliği Mevlana Yüce Vakfı Örneği.....	414
2.3. Yaşayan Dünya Dinlerinin Yeni Dini Hareketlere Karşı Tavır ve Söylemleri.....	415

15. BÖLÜM

DİNLER ARASI İLİŞKİLER – TURİZM, İNANÇ TURİZMİ YANSIMASI

Mehmet Alparslan Küçük

10

Giriş:.....	427
1. Dinlerarası İlişkiler, Turizm ve İnanç Turizmi Kavramlarına Genel Bir Bakış.....	428
2. Dinlerarası İlişkilerin Turizme, İnanç Turizmine Yansıması.....	430
2.1. Dinlerarası İlişkilerin Turizme, İnanç Turizmine Kültürel Açından Yansıması.....	431
2.2. Dinlerarası İlişkilerin Turizme, İnanç Turizmine Mekânsal Bağlamda Yansıması.....	438
Sonuç.....	444
DİZİN	451
YAZAR ÖZGEÇMİŞLERİ	475

YAHUDİ-HİRİSTİYAN-MÜSLÜMAN REDDİYE GELENEĞİ

— | Yasin Meral

Giriş:

Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında tarih boyunca pek çok siyasî, askerî ve dinî gerilimler yaşanmıştır. Dinî alanda yaşanan gerilimler, bazen metne dökülerek kayıt altına alınmıştır. Nitekim reddiye literatürü de farklı din mensuplarının birbirleri hakkında yazdıkları savunma veya eleştirileri içeren metinlerden oluşmaktadır. Bu metinlerde her bir din mensubu, dinine yönelik saldırılara cevap vermekte ve karşı dinin kendince zayıf gördüğü noktalarını hedef almaktadır. Tartışma üslubunun verdiği serbestlikle kimi zaman bu müellifler yazılarında hakarete varan ifadelere yer vermektedirler.

Dinler arasındaki reddiye literatürü incelendiğinde her bir dine yönelik eleştirilerin belirli noktalarda yoğunlaştığı görülmektedir. Örneğin, Hıristiyanlığa yönelik reddiyeler İsa'nın tabiatı ve onun Allah'ın oğlu olduğu iddiasına odaklanmaktadır. Diğer taraftan Yahudilerle ilgili iddialar, Tevrat'ın tahrifi ve Yahudilerin karakterlerine yöneliktir. Müslümanlara yönelik reddiyeler ise Kur'an'ın Tevrat'tan intihal olduğu, Hz. Muhammed'in Zeynep'le evliliği ve İslam'ın kılıçla yayıldığı gibi hususlara odaklanmaktadır.

1. Yahudi Reddiye Geleneği

Binlerce yıllık sözlü ve yazılı geleneğe sahip olan Yahudiler, Hıristiyanlık ve İslam'ın ortaya çıkışından sonra Hıristiyanlarla sürekli olarak, Müslümanlarla da yer yer gerilimli dönemler yaşamışlardır. Dinî alanda bu din mensupları arasındaki gerilimler bazen risaleler şeklinde kaleme alınırken bazen de münazara meclislerinde sözlü olarak ifade edilmiştir.

1.1. Yahudilerin Hıristiyanlara Yazdığı Reddiyeler

Hız. İsa sonrası kurumsal bir hüviyet kazanan Hıristiyanlık, içinde bulunduğu Yahudi toplumuyla sürekli olarak bir çatışma içinde olmuştur. Erken dönem Hıristiyanlarının önde gelenlerinden Pavlus ve onun görüşünde olanlar Hız. İsa'nın takipçilerinin Yahudi şeriatını tatbik etmek zorunda olmadıklarını belirterek hukukî anlamda içinde doğdukları toplumla bağımlı koparmışlardır. Miladın ilk asırlarında İsa'nın tabiatı tartışmaları da şeriat tartışmasına eklenince sadece hukuk alanında değil teolojik alanda da Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında çok sert bir kopuş yaşanmıştır. Erken dönem Kilise babalarından başlamak üzere birçok Hıristiyan yazar bu yeni hareketin makûliyetini ispat etmeye çalışırken, Yahudi düşünürler başta İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu iddiası olmak üzere, Meryem'in bakireliği, İsa'nın Tanrı'yla aynı cevhere sahip olması, teslis doktrini, inkarnasyon gibi hususlarda Hıristiyanlara yönelik eleştirilerde bulunmuşlardır.

Yahudiler tarafından Hıristiyanlığa karşı yazılmış reddiyeler türlerine göre farklı alt bölümlere ayrılabilir. Bunlar; Tanah pasajlarının açıklanması, Mesih'le ilgili Rabbanî gelenekteki malumatın izahı, doğrudan Hıristiyanlığa eleştiriler şeklinde sıralanabilir (Lasker, 2007: 13-20). Tanah pasajlarının açıklanması türündeki reddiyelerde amaç, Hıristiyanların Tanah'ı kendi öğretileri doğrultusunda yorumlayıp kendilerine dayanak bulmalarını engellemek ve iddialarını çürütmektir. Zira Hıristiyanlar, Tanah'taki pek çok pasajı Hız. İsa'ya ve onun Mesih oluşuna yönelik delil olarak göstermektedirler. Yahudi müellifler de Hıristiyanların bu yorumlarının geçersizliğini ispat sadedinde Tanah'taki belli pasajları ele alan reddiyeler kaleme almışlardır. Bunlar arasında Yakov ben Reuven'in 1170 yılında kaleme aldığı *Milhamot ha-Şem*, ön plana çıkmaktadır. On iki bölümden oluşan eserin ilk bölümü Hıristiyan akidesinin, on birinci bölüm ise Yeni Ahit pasajlarının eleştirisi şeklindedir. Diğer bütün bölümler ise Tevrat, Mezurlar, Yeremya, İşaya, Hezekiel, Daniel gibi kitaplarda Hız. İsa'ya işaret ettiği iddia edilen pasajların doğru tefsirini ortaya koymaya çalışmakta ve Hıristiyanları yorumda tahrif yapmakla eleştirmektedir.

Bu türden eserler arasında Moşe ha-Kohen'in 1375 yılında kaleme aldığı *Sefer Ezer ha-Emuna*, Yosef Kimhî'nin (ö. 1170) *Sefer ha-Brit*, anonim bir eser olan *Sefer Nitsahon Yaşan*, Yosef ben Nathan'a (13. yy) ait *Sefer Yosef ha-Mekane*, David Kimhî'ye (ö. 1235) ait *Teşuvot Radak le-Notsrim*, Narbonlu Meir ben Şimon'a (13. yy.) ait *Milhemet Mitsva*, Şlomo ben Moşe ben Yekutiel'e (13. yy) ait *Edut ha-Şem ha-Neemena*, Şem Tov ben Yitshak ibn Şaprut'a (14. yy) ait *Even Bohan*, Yom Tov Lippmann Mühlhausen'e (14-15. yy.) ait *Sefer Nitsahon*, Matityahu ben Moşe ha-Yizrahî'ye (15. yy)

ait *Ahitov ve Salmon*, Hayyim ibn Musa'ya (ö. 1464) ait *Magen ve Romah*, Romalı Benyamin ben Moşe'ye (15. yy) ait *Teşuvot ha-Notsrim*, Avraham Farissol'a (ö. 1525) ait *Magen Avraham*, Yair ben Şabtay'a (16. yy) ait *He-rev Pifiyot*, Meşullam ben Uri'ye (16. yy) ait *Zihron Sefer Nitsahon*, Trokili Yitshak ben Avraham'a (ö. 1594) ait *Hizuk Emuna*, 16. yüzyılda yazılmış anonim bir eser olan *Kevod Elohim* ve Yitshak Lupis (17. yy) tarafından kaleme alınan *Kur Matsref ha-Emunot u-Mar'e ha-Emet* isimli çalışmalar zikredilebilir (Lasker, 2007: 13-16).

Bir diğer reddiye türü de Mesih'le ilgili Rabbani gelenekteki malumatın izahı şeklindedir. Bu tür reddiyelerde Rabbani gelenekte Mesih'in geldiğine dair bazı ifadelerin İsa'ya hamledilmesi sebebiyle, Yahudi müellifler bu pasajları izah etmekte ve söylene kabildinden sözler olarak değerlendirip bağlayıcılığı olmayan metinler olarak tanımlamaktadırlar. Bu tür çalışmalar arasında Nahmanides'e (ö. 1270) ait Barcelona'da Paul Christiani ile 1263 yılında yaptığı münazarada sunduğu ve *Vikuah ha-Ramban* adıyla bilinen reddiye ilk sırayı almaktadır. Yine Parisli Rabbi Yehiel'in 1240 yılında Paris'te yaptığı münazarayı içeren *Vikuah Rabbi Yehiel mi-Paris* isimli eser, Yehoşua Lorki'nin 1413-1414'te Tortosa'da yaptığı ve *Vikuah Tortosa* olarak kaydedilen reddiye, 1437 yılında Şlomo ben Şimon Duran tarafından kaleme alınan *Milhemet Mitsva* ve Don Yitshak Abravanel (ö. 1508) tarafından kaleme alınan *Yeşuot Meşiho* isimli eserler bu türün örneklerindedir.

Yahudilerin doğrudan Hıristiyan inanç esaslarına ve Yeni Ahit'e yönelik eleştirileri de bir diğer reddiye konusudur. Bu tür reddiyelerde teslis doktrini, inkarnasyon, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu iddiası, Tanrı ile İsa'nın aynı cevherden oluşu, aslı günah doktrini, Yeni Ahit'in konumu, İsa'nın tabiatıyla ilgili konular ele alınmaktadır (Şengül-Tarakçı, 2016:159-172; Şengül, 2014:163-184). Bu reddiyelere örnek olarak Yehoşua Lorki'nin (ö. 1419) *Nusah ha-Ktav*, anonim bir eser olan *Sefer Nestor ha-Komer*, Moşe ben Şlomo'nun (13.yy) *Taanot*, David Kimhî'nin *Vikuah Radak*, Levi ben Avraham'ın (ö. 1315) *Livyat Hen*, Şimon ben Tsemah Duran'ın (ö. 1444) *Kešet u-Magen*, Yosef Albo'nun (ö. 1444) *Sefer ha-İkkarim*, 1430'da Don David Nasi tarafından yazılan *Hodaat Baal Din*, Modenalı Yehuda Arye'nin (ö. 1648) *Magen ve-Herev*, Profiat Duran'ın (ö. 1414) *Kelimmat ha-Goyim* ve Hasday Crescas'ın *Bitul İkkarey Dat ha-Notsrim* gibi eserleri zikredilebilir (Lasker, 2007: 17-20).

1.2. Yahudilerin Müslümanlara Yazdığı Reddiler

Yahudiler Müslümanlara karşı müstakil reddiyeler yazmaktan ziyade eserlerinin belli kısımlarında İslam, Hz. Muhammed, Kur'an ve Müslümanlarla ilgili değerlendirmeler yapmaktadırlar (Göregen, 2014: 165-176).

Yahudilerin Müslümanlara karşı yazdığı reddiyeler tür olarak tasnif edildiğinde en çok savunma türü eserler karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer ifadeyle Yahudi din bilginleri Müslüman inanç ve uygulamalarına doğrudan eleştiri getirmek yerine genellikle Kur'an'da Yahudiler ve Tevrat ile ilgili söylenen eleştirilere cevap vermeye çalışmışlardır.

Bu reddiyeler arasında Şlomo ibn Adret'in (ö. 1310) *Maamar al Yişmael* ve Şim'on ben Tsemah Duran'ın (ö. 1444) *Kešet u-Magen* adlı eserleri istisnai bir yer tutmaktadır. Zira bu iki reddiye müstakil olarak İslam ve Müslümanların iddialarına ayrılmıştır. İbn Adret'in reddiyesi İslam'a saldırmak ya da İslam inançlarını çürütmeye çalışmak üzerine değil tamamen İbn Hazm'ın eleştirilerine cevap vermek üzerine kuruludur. Bir diğer ifadeyle İslam'a karşı bir Yahudilik savunması şeklindedir. Duran'ın reddiyesi ise esasında iki ana başlıktan oluşmaktadır. Bunlardan ilki Hıristiyanlara yönelik reddiye diğeri de Müslümanlara yönelik reddiyedir. Eserin İslam'la ilgili kısmı Yahudi tarihinde İslam'la ilgili eleştiri türünde önemli bir yere sahiptir. Burada Duran, Kur'an'ın Tevrat'tan intihal olduğunu, Hz. Muhammed'in gerçek peygamber olmadığını, Hz. Muhammed'in Zeynep'le evliliğinin gayri ahlakî olduğunu, Kur'an'daki cennet ve cehennem anlatımlarının midraşlardan çalıntı olduğunu, Kur'an'da birçok tarihi bilgi hatası olduğunu, İslamî birçok kavramın İbranice kökene sahip olduğunu ve Yahudilikten alındığını iddia etmektedir. Duran, ayrıca İslam filozoflarıyla ilgili de pek çok değerlendirme yapmaktadır (Meral, 2012: 59-79).

Yahudi geleneğinde İslam'a karşı yazılmış reddiyelerin odaklandığı husus, Kur'an'ın Tevrat'tan intihal olduğu iddiasıdır. Hemen hemen her Yahudi müellifin eserinde görülebilecek bu iddia, Hz. Muhammed'in Yahudi hahamlar tarafından yönlendirildiği ve Tevrat'taki bilgilerin bu şekilde Kur'an'a aktarıldığı şeklinde temellendirilmektedir (Arslantaş, 2011: 215-279). Ayrıca Yahudi geleneğinde Kur'an'ı nitelemek üzere *şeriatu'l-Arab*, *pur'an*, *kalon* ve *torat ha-Ta'tuim* gibi isimler kullanılmıştır (Meral, 2016: 36-42; Meral, 2017: 174). İbn Meymun gibi bazı düşünürler de Kur'an'dan ayet alıntılararak Müslümanların iddialarını çürütmeye çalışmıştır. O, Hz. Muhammed'in adının Tevrat'ta yazdığını iddia eden Müslüman âlimlere, Saf suresi altıncı ayeti delil göstererek İslam peygamberinin adının Ahmed olduğunu ve Muhammed ismi üzerinden yapılan bütün iddiaların boş olduğunu iddia etmektedir (Meral, 2013a: 23).

Yahudiler tarafından Müslümanlar hakkında eleştiri ve cevap içeren eserlerin belli başlıları arasında Saadya Gaon'un (ö. 942) *Kitâbu'l-Emânât ve'l-İtikâdât*, Samuel ben Hofni Gaon'un (ö. 1034) *Neshu's-Şer' ve Usûlu'd-Din ve Furûuha*, Ebu Yusuf Ya'kub el-Kirkisani'nin (10. yy) *Kitabu'l-*

Envar ve 'l-Merâkib, Yehuda Halevi'nin (ö. 1141) *Kitâbu'r-Red ve 'd-Delil fi 'd-Dini'z-Zelil*, Natanel ben Feyyumî'nin (ö. 1165) *Bustânu'l-Ukûl*, İbn Meymun'un (ö. 1204) *er-Risaletü'l-Yemeniyye* (İggeret Teyman), Şlomo ibn Adret'in (ö. 1310) *Maamar al Yişmael* ve Şim'on ben Tsemah Duran'ın (ö. 1444) *Kešet u-Magen* adlı eserleri zikredilebilir.

2. Hıristiyan Reddiye Geleneği

Hıristiyanların gerek Yahudilere gerekse Müslümanlara yönelik pek çok reddiyesi bulunmaktadır. Yahudilerle Müslümanlar arasında tarih boyunca yaşanan gerilimler çok fazla değilken Hıristiyanların gerek Yahudilerle gerekse Müslümanlarla çok gergin bir ilişkiler tarihi olduğu açıktır. Bu anlamda söz konusu dinler arasında diğer iki dinle en fazla kavgalı olan din Hıristiyanlık olmuştur.

2.1. Hıristiyanların Yahudilere Yazdığı Reddiler

Erken dönem Kilise babalarından Justin Martyr'in 155-161 yılları arasında gerçekleştiğini belirttiği Trypho isimli bir Yahudi ile olan diyalogu bu türün en erken örneklerindedir. Kurgusal bir diyalog olduğu anlaşılan metin, 132-135 yılları arasındaki Bar Kohba ayaklanması sırasında Filistin topraklarından Efes'e kaçan Tryphon isimli bir Yahudi ile olan münazara şeklindedir. Justin Martyr'in muhatabı olan Yahudinin dönemin Filistin'indeki önde gelen hahamlardan biri olan Rabbi Tarfon olabileceği iddia edilmektedir. Roma'da yazıldığı tahmin edilen metin, iki günlük bir diyalog üzerine kuruludur. Eserin ilk kısımlarında Justin, kendi eğitiminden ve Hıristiyanlığı kabul etme sürecinden bahsetmektedir. Daha sonra Hıristiyanların neden Musa yasasını takip etmediklerini açıklayan Justin, ilerleyen kısımlarda İsa'nın gerçek Mesih olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Ardından Hıristiyanların Tanrı'nın vaadlerinin gerçek mirasçıları olduğunu vurgulayan yazar, son kısımlarda Trypho ve arkadaşlarına bir gün İsa'yı gerçek Mesih olarak kabul etmeleri temennisinde bulunmaktadır (Slusser, 2003:xv-xvi; Şengül, 2017:8-10).

Yine erken dönemde Sart piskoposu Melito (ö. 185), Yahudilerin öğretilerinin Mesih'in gelişiyle ortadan kalktığını ve Yahudilerin İsa'yı çarmıha gerdirerek Tanrı katili olduklarını belirtmektedir. O, ayrıca Tanah için Eski Ahit ifadesini kullanan ilk kişi olarak bilinmektedir (Aitken, 2005: 322). Tertullian (ö. 220), bir Yahudi ile bir Hıristiyanın münazarasına yer verdiği kurgusal bir çalışma olan *Adversus Iudaeos* isimli eserini aslında başından geçen bir tartışma üzerine kaleme almıştır. Yahudilerle yaptıkları münazaralarda benzer durumlarda kalma ihtimali olan Hıristiyanlara bir yol haritası amacıyla kaleme alınan bu reddiye, Justin Martyr'in *Dialogus cum Tyrphone* isimli eserinden etkilenmiştir. Tertullian, bu çalışmasında öne sürülen argümanla-

rın bütün Yahudiler tarafından kabul edilebilmesi için neredeyse Yeni Ahit'e hiç atıf yapmamaktadır. Tertullian, Tanrı'nın Yahudilere ihsan ettiği lütfun Yahudiler dışındaki milletlere nakledildiğini ve bunun da gayet makul olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır (Dunn, 2008:105-106).

Sevilleli Isidore (ö. 636) erken dönemde Yahudi karşıtı yazılar kaleme alan bir diğer Hıristiyan din adamıdır. Yahudi çocukların ebeveynlerinden alınarak manastırlarda yetiştirilmelerini ve Yahudilerin kamu görevlerinden el çektirilmelerini savunan Isidore, İspanya'da Hıristiyan Vizigot Kralı Sisebut'un Yahudileri zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetleri sırasında bu reddiyeyi kaleme almıştır. Bu anlamda zorla din değiştirme durumunda kalan Yahudilere teorik ve teolojik alt yapı hazırlayarak bu süreci kolaylaştırmak istemiştir. Eserinin birinci kısmında İsa'nın doğumunun, çarmıhta acı çekmesinin, Tanrılığının ve yeniden doğuşunun Tanah'ta zikredildiğini ispatlamaya çalışmaktadır. İkinci kısımda da özellikle Neviim bölümündeki peygamberlerin sözleri üzerinden Yahudilerin dini uygulamalarını eleştirmektedir (Drews, 2006: 71-77).

11. yüzyıldan sonra Avrupa'da Hıristiyanlarla Yahudiler arasında münazaraların ve reddiye yazımının yoğunlaştığı görülmektedir. Kimi zaman halkın önünde meydan münazaraları şeklinde geçen bu karşılaşmalar genellikle risale kaleme alarak ifade edilmekteydi. Bu asırlarda öne çıkan iki hususun altını çizmek Yahudi-Hıristiyan reddiyeleri açısından önem arz etmektedir. Öncelikle 11. yüzyıldan sonra Katolik Kilisesi, Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmek için sistemli bir biçimde mücadele etmiştir. Bu mücadelenin bir ayağında Kilise ve krallıkların baskısı varken bir ayağında da Kilise teologlarının çabaları ve teorik/teolojik gayretleri yatmaktaydı. Katolik Kilisesi'nin bu konudaki en ateşli tarikatı Dominikenlerdir. Dominikenler hem Yahudilerle mücadelede hem de engizisyon mahkemelerinde en önemli rolü oynayan tarikat olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanah'ın hükmünün kalmadığı, İsa'nın Yahudilerin beklediği Mesih olduğu, kurtuluşun ancak İsa'ya inanarak gerçekleşebileceği gibi hususlar bu dönemde Kilise teologları tarafından Yahudilere karşı yoğun bir şekilde vurgulanmıştır. 1240 Paris ve 1263 Barcelona meydan münazaralarında olduğu gibi Yahudi din bilginleriyle Hıristiyan teologlar arasında sözlü olarak da kıyasıya bir rekabet göze çarpmaktadır.

Burada asıl dikkat çekici olan husus, bazı Yahudi bilginlerin Hıristiyanlığı kabul ederek Yahudiliğe reddiye yazmalarınıdır. Örneğin, Petrus Alfonsi aslen Moşe Sefardi adında bir İspanyol Yahudi âlimi olup 1106 yılında Hıristiyanlığı benimseyerek *Dialogi contra Iudaeos* adıyla Yahudilere reddiye kaleme almıştır. Alfonsi, Yahudilerin İsa'nın Tanrı oğlu olduğunu bildikleri halde onu öldürdüklerini söyleyerek kötü niyetli bir millet olduklarından bahsetmekte

ve kendi tecrübeleriyle bunu iddia etmektedir. Rabbani geleneğe vakıf olan Alfonsi, Talmud başta olmak üzere Yahudi kaynaklarından deliller getirerek Yahudi geleneğini eleştirmekte ve din adamlarını halkın gerçeği görmesinin önündeki en büyük engel olarak görmektedir (Resnick, 2006: 32-33).

Almanya'nın Köln şehrinde 12. yüzyılda yaşayan Yehuda Ben David Halevi isimli Yahudi, Hıristiyanlığı benimseyerek Hermann ismini almakta ve istisnai bir metin ortaya koyarak Hıristiyanlığı kabul etme sürecini kaleme almaktadır. Otobiyografisinde adım adım kendisini Hıristiyanlığa götüren süreçleri nakleden Hermann, çocukluğunda gördüğü bir rüyada bir kral tarafından ağırılarak ikramlarda bulunulmasını, eserinin sonunda göklerin krallığında İsa Mesih'in Evharistiya sofrasına iştirak etmek olarak neticelendiğini belirtmektedir. Bu metin aynı zamanda Hıristiyanların Yahudilere yönelik misyon faaliyetlerinde din değiştirmeyi özendirici bir metin olarak kullanılmaktadır (Schmitt, 2010: 4-10).

Benzer türden bir örneğe Abner of Burgos (ö. 1347) isimli bir Yahudinin hayatında rastlanmaktadır. Bu şahıs, Hıristiyanlığı kabul ederek Alfonso de Valladolid adını alarak *More Tsedek* adıyla Yahudiliğe reddiye kaleme almıştır. İbranice kaleme aldığı bu eser kayıp olup sadece İspanyolca çevirisi *Mostador de Justicia* ile günümüze gelmiştir. Şlomo Halevi de Hıristiyan inancını benimseyerek Pablo de Santa Maria adını almıştır. Fransa'nın önemli Yahudi âlimlerinden biri olan Montpellierli Saul, Dominiken tarikatine iştirak ederek Pablo Christiani adını almıştır. Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra faaliyetlerini genellikle Yahudileri Hıristiyanlığa çekmeye çalışarak geçiren Christiani, 1263 yılında Barcelona'da Aragon kralının huzurunda meşhur Yahudi âlimi Nahmanides ile münazara yapmıştır. Christiani benzer bir münazarayı 1270 yılında Paris'te gerçekleştirmiştir. Yahudi kültürüne vakıf olan Christiani, daha çok Rabbani literatürden deliller sunarak Yahudileri Hıristiyanlığın gerçek din olduğu konusunda ikna etmeye gayret etmiştir (Novikoff, 2013: 204-206).

Yahudi iken Hıristiyanlığı seçen ve Yahudiliğe karşı mücadele eden bir diğer isim de Yehoşua ben Yosef ibn Vives'tir (ö. 1430?). Hıristiyanlığı seçtikten sonra Jerome de Santa Fe ismini alan Vives, Talmud'a ve Rabbani literatüre olan yetkinliğinden dolayı Yahudileri bu noktada susturmaya çalışmıştır. Rabbani literatürden deliller göstererek beklenen Mesih'in İsa olduğunu ispat etmeye çalışmış ve Katolik Kilisesi'nin birden fazla papayla idare edildiği dönemde, 1378-1417 yılları arasında Avignon Papası olan 13. Benedict'in dikkatini çekmiştir. Papanın hekimi olarak görevlendirilen Vives, 1413-1414 yıllarında Tartosa münazaralarına katılmış, Papanın ricası üzerine *Tractatus contra Perfidiam Judaeorum* ve *De Judaeis erroribus ex Talmuth* isim-

li Yahudiliğe yönelik reddiyeler kaleme almıştır. Daha sonra bu reddiyeler *Hebraeomastix* adıyla bir arada basılmıştır (Cohen, 2017: 36-62; Trautner-Kromann, 1993:162-168). Bunların dışında 13. yüzyılda Fransa'nın Suzanne şehrinde Thibaut isimli bir Yahudi ve daha sonra Fransisken bir keşiş olan Nicolas Donin, Yahudilikten Hıristiyanlığa geçmiş ilim adamlarıdır. Nitekim bu iki ismin 1240 yılında Paris'te yapılan münazarada Hıristiyan tarafında Talmud'dan, Raşi'den ve diğer Rabbani literatürden malzemeler sağlayarak bir bilgi havuzu oluşturdukları kaydedilmiştir. Donin'in özelliği Fransa Yahudi cemaati tarafından *herem* cezasına (cemaatten kovulma) çarptırılmasıdır. Bu anlamda Hıristiyanlığı kabul etmesi, daha çok kendisini cemaatten kovan Yahudi din otoritelerinden intikam alma amaçlıdır. Nitekim dönemin papası IX. Gregory'e ulaşarak Rabbani literatürde Yahudileri kötüleyecek ne kadar bilgi varsa onları paylaşmıştır. Bu girişim daha sonra Fransa'da Talmudların toplatılıp yakılmasıyla neticelenmiştir (Dahan, 1999: 31-34).

Bunların dışında Hıristiyanlığa karşı yazılmış belli başlı reddiyeler arasında Peter Abelard'a ait *Dialogus Inter Philosophum, Indaeum et Christianum*, Lilleli Alan'a ait *De Fide Catholica: Contra Haereticos, Valdenses, Iudaeos et Paganos*, Gilbert Crispin'e ait *Disputatio Iudaei et Christiani*, Klunili Muhterem Peter'in *Tractatus contra Iudaeorum inveteratam duritiam* gibi çalışmaları zikredilebilir.

2.2. Hıristiyanların Müslümanlara Yazdığı Reddiler

Hıristiyanlarla Müslümanların etkileşimleri Hz. Muhammed'in hayatında başlamaktadır. Necran'dan gelen bir Hıristiyan heyeti Hz. İsa'nın ilahî tabiatı konusunda Hz. Muhammed'le tartışmış daha sonra da konuyla ilgili Al-i İmran Suresi'nin 61. ayeti inmiştir. İslam fetihlerinin bütün bir Ortadoğu coğrafyasında yayılması üzerine bu bölgelerde bulunan Hıristiyan gruplar da İslam egemenliğine girmişlerdir. Erken dönemlerden itibaren Hıristiyanların zihinlerinde İslam'la ilgili belli başlı kalıpların mevcut olduğu görülmektedir. Buna göre Müslümanlar putperest, Hz. Muhammed de sahte bir peygamberdir. İslam öğretilerinin Hıristiyanlığın ana damarından kopan Nesturi, Yakubi ya da Aryüşçü bir ekol olduğu iddia edilen reddiyelerde Hz. Muhammed'in kendi iddialarını Tanrı'dan alıyormuşçasına Araplara naklettiği anlatılır. Hz. Muhammed'in geleceğinin önceki peygamberler tarafından müjdelenmediği, onun hiç mucizesinin olmadığı, öğretilerini kılıçla yaydığı, hayatını cinsel arzuları çerçevesinde yaşadığı ve kendisini takip edenlere de maddi, bedeni ve cinsel nimetler vaat ettiği ifade edilerek İslam peygamberi küçük düşürülmeye çalışılmıştır (Daniel, 1993: 35-66; Aydın, 2011: 34-54).

İslam'a karşı yazılan ilk ciddi reddiye Yuhanna b. Mansur ed-Dımeşkî (ö. 749) tarafından kaleme alınmıştır. Onun kaleme aldığı reddiye daha sonra

Hıristiyanlar tarafından İslam'a karşı yazılan bütün reddiyeleri de etkilemiştir. Yuhanna ed-Dımeşkî, Müslümanları nitelemek için İsmailoğulları, Haceroğulları ve Sarakenler gibi isimlendirmeler kullanmıştır. Sarakenler ifadesi ondan sonra da birçok reddiyede karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimenin kökenini Hz. İbrahim'in eşi Sara'ya bağlayarak "Sara'nın kovdukları", yani Haceroğulları anlamı verenler olduğu gibi, şark kelimesinden türediğini iddia ederek "şarklılar" anlamında kullanıldığını öne sürenler de mevcuttur. Yuhanna ed-Dımeşkî, Müslümanların tek Tanrı'ya inandıklarını, o Tanrı'nın doğmadığını, doğurulmadığını belirtmektedir. Hz. Muhammed'in ismini Mamed şeklinde yazan Yuhanna ed-Dımeşkî, ondan sahte peygamber olarak bahsetmektedir. Ona göre Hz. Muhammed, öğretilerini bir Aryüşü papazdan öğrenmiştir. Sonraki birçok reddiyede görüldüğü üzere Yuhanna ed-Dımeşkî de Hz. Muhammed'in cinsel arzuları sebebiyle birçok kadınla evlendiğini, Zeyd'in elinden gayri ahlaki yöntemlerle Zeynep'i aldığını aktarmaktadır. Onun eleştirdiği konulardan birisi de *hacerü'l-esved*'e gösterilen tazimdir. Müslümanların, Hıristiyanları haça tapmakla suçladıklarını dile getiren Yuhanna ed-Dımeşkî, Müslümanların da aynısını Kâbe'deki taş parçasına yaptıklarını söyleyerek Müslümanları suçlamaktadır. Onun eleştirdiği hususlardan biri de birden fazla kadınla evlilik ve cariyeliktir (Taşpınar, 2001: 34-54).

Hıristiyanların Müslümanlara yazdığı erken dönem reddiyelerinden biri de Abdulmesih el-Kindî'nin Abdullah bin İsmail el-Haşimi'ye yönelik mektubudur. Halife Memnun döneminde yaklaşık 830-833 yılları civarında yazıldığı tahmin edilen bu reddiye, Orta Çağ boyunca Hıristiyanların İslam'a yönelik en önemli başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Kindî, risalesinde teslisle ilgili Kur'an'ın ve Müslümanların eleştirisinin haksız olduğunu, teslis inancının Yahudi kutsal metinlerinde de yer aldığını iddia etmektedir. Kindî, Allah'ın tek olduğunu sadece üç uknumdan oluştuğunu öne sürmektedir. Tanah'tan farklı pasajları iddiasına delil olarak alıntılan Kindî, Hz. Muhammed'in etrafındaki Yahudi hahamların Hıristiyan inançları hakkında yanlış bilgilendirerek onu yanılttıklarını dile getirmektedir. Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesi hayatına değinen Kindî, onun ailesiyle birlikte Lat ve Uzza'ya tapındığını aktarmaktadır. Kindî, ayrıca Hz. Muhammed'in savaşta dişinin kırıldığını, etrafında onu koruyan insanların yaralandığını, fakat peygamberin iddia ettiği gibi Allah'ın ona yardıma gelmediğini öne sürmektedir. Ona göre İslam peygamberi insanlara güzelliklerden bahsetmekle birlikte amacı, insanların mallarını gasp etmek ve güzel kadınlara sahip olmaktır. Zeynep'le evliliğinin ve diğer birçok eşe sahip olmasının sebebini cinsel arzular olarak açıklayan Kindî, Kur'an'ın içeriğinin de Hıristiyan bir cemaatten kovulup Mekke'ye gelerek Hz. Muhammed'in güvenini kazanan Sergius isimli birisi tarafından oluşturulduğunu iddia et-

mektedir. Sergius'un ölümünden sonra da bu rolü Abdullah b. Selam ve Kabu'l-Ahbar'ın üstlendiğini nakleden Kindi, Kur'an'ın icazı iddiasını da kesin bir dille reddederek eleştirmektedir (Aydm, 2011: 79-99).

Bunların dışında Guibert de Nogent'in *De gesta per Francos* (Deeds of God through Franks, 1109), Mainzli Embricon'nun *Vita Mahumeti*, Compiègneli Gauiter'in *De otie Machometi*, Adelphus'un *Vita Machometi* gibi çalışmalar Hz. Muhammed'i başsapkın, yalancı ve büyücü olarak resmetmektedir (Tolan, 2002:135-146). Muhterem Peter olarak bilinen Klunili Peter, İslam'a reddiye olarak *Summa totius haeresis Saracenorum* ve *Contra sectam siue haeresim Saracenorum* isimli iki risale kaleme alarak İslam'ı karalamakta ve Müslümanları Hıristiyan olmaya davet etmektedir. Peter aynı zamanda Toledo'da bir tercüme heyeti kurarak Kur'an başta olmak üzere İslam'ın temel kaynaklarını Latince'ye çevirmeye başlamıştır. Petrus Alfonsi de *Dialogi contra Iudaeos* adıyla Yahudilere yazdığı reddiyesinin bir bölümünü İslam'a ayırarak (*Muzalemiticam sectatus*) Kâbe ve hac uygulamalarının putperest kökenli olduğunu, Hz. Muhammed'in cinsel arzularının peşinde gittiğini, İslam'daki birçok uygulamanın Yahudilik ve Hıristiyanlıktan alındığını, İslam peygamberinin mucizesinin olmadığını iddia etmektedir (Meral, 2013b:173-192). Tripolili William'a ait 1270 tarihli *Notitia de Machomato*, anonim bir yazara ait 1273 tarihli *De statu Saracenorum* ve Dominik keşiş Roman Marti'ye ait 1257'den önce yazıldığı anlaşılan *De seta Machometi*, Riccoldo da Montecroce'ye ait *Contra legem Sarracenorem*, Roman Llul'a ait *Vita coaetanea, Mediante Fide, Libre de gentil e los tres savis, Liber de fine* isimli eserler de İslam'ı karalayan, Kur'an'ın intihal ürünü ve Hz. Muhammed'in uydurması olduğunu iddia eden ve Hz. Muhammed'i aşağılayan içeriğe sahip reddiyeler olarak karşımıza çıkmaktadır (Tolan, 2002:203-204, 236, 245-254, 256-274).

3. Müslüman Reddiye Geleneği

Hız. Muhammed'in yaşadığı muhit itibarıyla Yahudiler ve Hıristiyanlarla temas halinde olmasının doğal bir sonucu olarak Kur'an'da Yahudiler ve Hıristiyanlarla ilgili pek çok ayete rastlanmaktadır. Bu anlamda Yahudi ve Hıristiyanlara yönelik ilk eleştiriler bizzat Kur'an'la başlamaktadır. Yahudilerin ve Müslümanların buna karşılık olarak kendilerini savunma amaçlı birçok reddiye kaleme aldıkları bilinmektedir.

3.1. Müslümanların Yahudilere Yazdığı Reddiler

Müslüman âlimler Kur'an'ı esas alarak Yahudilere yönelik pek çok reddiye kaleme almışlardır. Yahudilere yönelik reddiyelerin esasını Tevrat'ın tahrifi, Musa şeriatının neshi, Hz. Muhammed'in Tevrat'ta müjdelendiği gibi hususlar teşkil etmektedir. Bunların dışında İslam ulemasının özelliklerle

Tevrat'ın içeriğiyle ilgili de önemli ölçüde eleştirilere yer verdiği görülmektedir. Tevrat'ın tenakuzlarını ve içerisindeki gayri ahlaki anlatımlarını ele alan Müslüman müellifler, bunların Allah tarafından yazılmış kutsal metin parçaları olamayacağını vurgulamışlardır (Adang, 1996: 23-69; Göregen, 2014: 90-132).

Müslümanlar tarafından Yahudilere yönelik yazılan reddiyeler arasında iki reddiye öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki Endülüslü İbn Hazm'dır (ö. 1064). Pek çok alanda eserleri bulunan İbn Hazm, Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa yönelik de hacimli reddiyeler kaleme almıştır. İbn Hazm'ın reddiyesinde ön plana çıkan husus Tevrat'ın tenakuzları, gayri ahlaki anlatımları ve Rab-bani literatüre ait akıl ve mantıkla çelişen ifadelerdir. Reddiyenin büyük bir kısmını Tevrat tetkikine ayıran İbn Hazm, Tevrat'ın Hz. Musa tarafından yazılmadığını örnekler üzerinden aktarmaktadır. Lut ve kızları, Yehuda-Tamar hikâyesi gibi örnekler göstererek gayri ahlaki anlatımların kesinlikle kutsal bir kitapta yer alamayacağını dile getiren İbn Hazm, Tevrat'ı redakte eden insanların birçok hususu kaçırdıklarını ve çelişkili pasajları metinde bıraktıklarını belirtmektedir. İbn Hazm'ın Tevrat'a yönelttiği ilmi eleştiriler o denli güçlüdür ki Tevrat tenkit geleneğinin öncüsü olarak kabul edilmeyi hak etmektedir (Meral, 2014: 69-82). İbn Hazm'ın metninde dikkat çeken bir diğer husus da Rab-bani literatürde zikredilen Metatron, Sandolfon gibi meleklerden haberdar oluşudur. Ayrıca Tanrı'nın cismanî özelliklerinin anlatıldığı *Şiur Koma*'yı incelemiş olması gibi hususlar onun Yahudi geleneğini derinlemesine mütalaa ettiğini göstermektedir.

Bir diğer önemli reddiye de Yahudiyken İslam'ı seçen Samuel Mağribi'ye (ö. 1175) ait *İfhamu'l-Yehud* isimli eserdir. Bu eser, Mağribi daha hayattayken defalarca çoğaltılarak Ortadoğu'nun birçok merkezine gönderilmiştir. Yahudilere karşı yazılmış reddiye literatürüne bakıldığında *İfhamu'l-Yehud*'un kendisinden sonra gelen hemen hemen bütün reddiyeleri etkilediği görülmektedir. *İfhamu'l-Yehud*'u diğer reddiyelerden özel olarak ayıran ve diğer bütün reddiyelere bu konuda öncülük eden bazı hususlar göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, Tevrat pasajlarının İbranice verilmesidir. Mağribi'nin vurguladığı hususlardan bir diğer önemli husus, Tevbe Suresi'nde geçen "Yahudiler, Üzeyr Allah'ın oğludur dediler" ayetindeki Üzeyr'in zannedildiği gibi Ezra olmadığını söylemesidir. Bu değerlendirme günümüzde hala tartışılan Üzeyr'in kimliği ile ilgili son derece değerli bir kayıttır. Fakat Mağribi, ayette Üzeyr ile kastedilenin ne olduğuna dair bir yorum yapmamaktadır. Mağribi ayrıca Yahudilerin arasından gelmesi hasebiyle onlar arasında Kur'an için *kalon*, Hz. Muhammed için de *pasul* ve *meşuga* tabirlerinin kullanıldığını haber vermesi açısından önemli bir kaynaktır (Taş, 2015: 243-269). Modern

dönemde bazı araştırmacılar Üzeyr'in Mesih anlamına gelen bir kelime olduğunu ve Enoh/Metatron gibi bir karakterle özdeşleştirilebileceğini öne sürmektedirler (Adam 2011: 77-89; Sharon 2004: 38-39).

Müslüman âlimler tarafından Yahudilere reddiye olarak yazılan diğer belli başlı eserler arasında Ali b. Rabban et-Taberî'nin (ö. 861) *Kitâbu'd-Din ve'd-Devle*, Karâfi'nin (ö. 1264) *el-Ecvibetü'l-Fâhire*, Alaaddin Ali bin Muhammed el-Bâcî'nin (ö. 1304) *Kitâb ale'l-Tevrât*, Said bin Hasan el-İskenderî'nin (ö. 1320) *Mesâlikü'n-Nazar*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 1350) *Hidâyetü'l-Hayârâ*, Abdülhak el-İslamî'nin *el-Hüsâmu'l-Memdûd fi Reddi ale'l-Yehûd* (yak. 1395), Ebu Zekeriya Yahya b. İbrahim er-Rakili'nin (ö. 1405) *Te'yidu'l-Mille*, Taşköprüzade Ahmet b. Mustafa'nın (ö. 1561) *Risale fi'r-Redd ale'l-Yehud* adlı eserleri zikredilebilir (Adang-Schmidtke, 2008: 79-113).

3.2. Müslümanların Hıristiyanlara Yazdığı Reddîyeler

Müslüman âlimlerin Hıristiyanlığa yönelik reddiyelerinde temel konular teslis akidesi, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi, İncillerin tahrifi ve *beşairü'n-nübüvve* olarak sıralanabilir. Teslis akidesiyle ilgili reddiye yazarlarının öncelikli olarak üzerinde durdukları husus, İncillerden teslisin çıkmaya-çağına yöneliktir. İncillerdeki baba ve oğul kelimelerinin mecaz anlamda kullanıldığını dile getiren Müslüman âlimler, bu metinlerden teslis akidesini çıkarmanın çarpıtma olduğunu iddia etmişlerdir. İslam âlimleri bunun yanında İznik Kredosu'na dikkat çekerek Allah ile İsa'nın aynı cevherden olduğu ve İsa'nın ezeliliği iddiasını eleştirmektedirler. Hem görülen ve görülmeyen şeylerin yaratıcısı bir Allah var deyip ardından da Allah'ın oğlu olan ve ezeli olup onunla aynı cevheri taşıyan birinden bahsetmenin çelişki olduğuna dikkat çeken İslam âlimleri, et ve kandan teşekkül eden bir insanın aynı zamanda Allah olmasının imkânsız olduğuna vurgu yapmışlardır (Aydın, 1998: 107-111).

İslam âlimlerinin Hıristiyanlara yönelik eleştirilerinde İncil metinlerini yoğun bir şekilde kullandıkları görülmektedir. Özellikle Hz. İsa'nın kendi ağzından Allah'ın yarattığı bir kul ve peygamber olduğuna işaret eden pasajları nakleden İslam âlimleri, onun Allah'a dua ettiğini, sadece Allah'ın iradesini yerine getirmekle görevli olduğunu, insanlar arasında diğer insanlar gibi yiyen, içen, uyuyan ve yorulan bir insan olarak tasvir edildiğini belirtmişlerdir. Hz. İsa'nın İncillerde kaydedildiği üzere bugün Hıristiyanların iddia ettiği şekliyle bir öğreti sunmadığına dikkat çeken müellifler, bugünkü kredonun da Hıristiyanlar tarafından İsa'nın mesajının çarpıtılarak oluşturulmuş hali olduğuna kanidirlere. İslam âlimleri çarmıh konusunda İnciller arasındaki çelişkili ifadelerle yer vererek, Tanrı'nın çarmıha geri-

lemeyeceğini, ona acı çektirilemeyeceğini belirtmişlerdir. Müellifler, Nisa Suresi 157. ayetten hareketle çarmıh iddiasının tamamen geçersiz olduğunu ve başka birisinin çarmıha gerilerek İsa'ya benzetildiğini iddia etmektedirler. Bu tartışma günümüze kadar gelmiş Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki en hararetli tartışmalar arasındadır (Aydın, 1998: 125-145).

Kur'an'ın, Yahudilerin ve Hıristiyanların ellerinde bulunan kutsal kitaplarını tahrif ederek değiştirdiklerine yönelik eleştirisi Müslüman âlimleri Tevrat ve İncil'in değiştirildiğine dair genel bir kanaate ulaştırmıştır (Bakara, 2:75; Al-i İmran, 3:78; Nisa, 4:46; Maide, 5:13, 41). Her ne kadar İslam âlimleri tahrif konusunu metinde ve manada tahrif olarak iki kısımda ele alsada da kahir ekseriyet metinde tahrif olduğunu düşünmektedirler (Tarakçı, 2010: 422-424; Tarakçı, 2004: 33-54). İslam âlimleri arasında İnciller arasında çelişkilere ve tahriflere yer veren en önemli isimler İbn Hazm, Cüveynî (ö. 1085), Rahmetullah Hindi Efendi (ö. 1888) ve Abdurrahman Baçecizade (19. yy.) olarak göze çarpmaktadır. İbn Hazm, onlarca örnek üzerinden gerek her bir İncil'in kendi içerisindeki gerekse birbirleri arasındaki çelişkileri sistematik bir tarzda ortaya koymuştur. Bu anlamda Tevrat'a uyguladığı metin tenkidini İncillere de uygulayarak Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinlerine olan vukufiyetini göstermiştir. Bu âlimler Matta İncili'nin başındaki İsa'nın şeceresinden başlayarak gerek mantık hatalarına gerekse tarih, coğrafya, dini bilgiler vs gibi farklı konularda İncil yazarlarının hatalarına dikkat çekmişlerdir (Aydın, 1998: 145-184).

Müslüman âlimlerin Hıristiyanlara yönelttiği eleştirilerden biri de Hz. Muhammed'in İncillerde müjdelenmesine rağmen Hıristiyanların bunu kabul etmemeleridir. Konuyla ilgili hemen hemen her İslam âlimi tarafından kullanılan cümle Yuhanna İncili'nde yer alan Hz. İsa'nın ağzından söylenen "Beni seviyorsanız, buyruklarımı yerine getirirsiniz. Ben de Baba'dan dileyeceğim ve O, sonsuza dek sizinle birlikte olsun diye size başka bir Yardımcı, Gerçeğin Ruhunu verecek... Ama Baba'nın benim adıyla göndereceği Yardımcı, Kutsal Ruh, size her şeyi öğretecek, bütün söylediklerimi size hatırlatacak (Yuhanna, 14: 15-17, 26)" ve "Size gerçeği söylüyorum, benim gidişim sizin yararınızaadır. Gitmezsem, Yardımcı size gelmez. Ama gidersem, O'nu size gönderirim (Yuhanna, 16: 7)" cümleleridir. Metinde yardımcı olarak tercüme edilen ifade *Paraklit* olarak bilinmektedir. İslam âlimlerine göre burada bahsedilen ve müjdelenen zat, Hz. Muhammed'den başkası değildir (Aydın, 1998: 186-195). İslam âlimlerinin İncil'de Hz. Muhammed'e dair müjde aramasının dayanağı Kur'an'a dayanmaktadır. Saf Suresi 6. ayette Hz. İsa, Yahudilere kendisinden sonra gelecek Ahmed adında bir elçiyi müjdelemektedir. İslam âlimleri bu ayetten hareketle İncil'de Hz. Muhammed'e işaret aramışlardır. Yuhanna İncili'ndeki bu ifa-

delerin doğrudan Hz. Muhammed'i kastettiğini iddia etmeleri bu anlamda Kur'an'ın verdiği bilginin doğrulandığına yönelik bir düşüncedir.

İslami literatüre baktığımızda en erken dönemlerden itibaren Hıristiyanlığa yönelik pek çok reddiye kaleme alındığı görülmektedir. Bunlar arasında Abdullah b. İsmail el-Haşimi'nin *Risale ila Abdilmesih ibn İshak el-Kindi*, Ali b. Rabban et-Taberi'nin (ö. yak. 860) *Kitabu'r-Redd ale'n-Nasara*, İbrahim b. İsmail el-Kasım'ın (ö. 860) *Kitabu'r-Redd ale'n-Nasara*, Ebu Osman Amr b. Bahr'ın el-Cahız (ö. 869) *el-Muhtar min Kitabi'r-Redd ale'n-Nasara*, Ebu Yusuf Yakub b. İshak el-Kindi'nin (ö. 866) *er-Redd ale'n-Nasara*, İbn Hazm'ın *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvai ve'n-Nihal*, Abdulmelik b. Abdillah el-Cüveyni'nin (ö. 1085) *Şifau'l-Ğalil fi Beyani ma vakaa fi't-Tevrat ve'l-İncil mine't-Tebdil*, Şihabuddin el-Karafi'nin (ö. 1285) *Ecvibetu'l-Fahira ani'l-Es'ileti'l-Facira*, İbn Teymiye'nin (ö. 1328) *el-Cevabu's-Sahih li-men Beddele Dine'l-Mesih*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 1350) *Hidayetü'l-Hayara fi Ecvibeti'l-Yehud ve'n-Nasara*, Rahmetullah Hindi Efendi'nin *İzharu'l-Hakk*, Abdurrahman Baçecizade'nin *Kitabu'l-Farık beyne'l-Mahlûk ve'l-Halik* adlı reddiyeleri zikredilebilir.

Sonuç

Yahudi-Hıristiyan-Müslüman reddiye literatürleri üç din arasındaki tartışmaların kayda geçirilmiş vesikaları hükmündedirler. Bu eserler incelendiğinde sadece karşı dine saldırmak için değil aynı zamanda kendi dindaşlarını teolojik saldırılardan korumak ve inançlarını takviye etmek için yazıldığı görülmektedir. Bir hakkın teslimi adına şunu da belirtmek gerekir ki gerek Yahudi gerekse Hıristiyan ulemadan Kur'an'ın içeriği hakkında yeterli bilgi sahibi olup da ayet örnekleri üzerinden eleştirilerde bulunan müellif sayısı yok denecek kadar azdır. Diğer taraftan İslam geleneğinde İbn Hazm başta olmak üzere Yahudilere ve Hıristiyanlara kıyaslandığında çok daha fazla âlimin diğer dinlerin kutsal kitaplarına vakıf oldukları görülmektedir.

Bu üç din mensuplarının birbirleri hakkında yazdıkları reddiyeler incelendiğinde ise Yahudilere karşı yöneltilen eleştirilerin Tevrat ve Yahudilerin karakterleri hakkında olduğu görülmektedir. Müslümanlar, Tevrat'ın değiştirildiğini iddia ederken Hıristiyanlar Tevrat'ın korunduğunu iddia etmekle birlikte hükmünün kalktığını ve Hz. İsa'ya işaret eden yerler olduğunu söyleyerek Yahudilerden ayrılmaktadır. Hıristiyanlara yönelik eleştirilerin merkezinde ise Hz. İsa yer almaktadır. Hem Yahudiler hem de Müslümanlar Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu şeklindeki Hıristiyan inancına yönelik çok sert ve yoğun bir şekilde eleştirilerde bulunmuşlardır. Yahudiler ve Hıristiyanların Müslümanlara yönelik eleştirilerinin merkezinde ise Hz. Muhammed'in gerçek peygamber olmadığı ve Kur'an'ın Yahudi ve Hıristiyan âlimlerin girişimleriyle oluşturulduğu iddiası yer almaktadır.

Yararlanılan/Önerilen Kaynaklar

- Adang, Camilla (1996), *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible*, Brill, Leiden.
- Adang, Camilla-Sabine Schdmitke, “Ahmad b. Mustafa Tashkubrizade’s (d. 968/1561) Polemical Tract against Judaism”, *Al-Qantara* 29: 1 (2008), ss. 79-113.
- Adam, Baki (2011), *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Kur’ân’ın Tartışmalı Konuları*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Aitken, James K. (2005), “Old Testament”, *A Dictionary of Jewish-Christian Relations*, ed. Edward Kessler-Neil Wenborn, New York: Cambridge University Press, s. 322.
- Arslantaş, Nuh (2011), *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslamiyet*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, Fuat (2011), *Batı İslam Arkeolojisi*, Ankara: Eskiyei Yayınları.
- Aydın, Mehmet (1998), *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cohen, Jeremy (2017), *A Historian in Exile: Solomon ibn Verga, Shevet Yehudah, and the Jewish-Christian Encounter*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Dahan, Gilbert (1998), *Christian Polemics against the Jews*, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Daniel, Norman (1993), *Islam and the West*, Oxford: Oneworld Publications.
- Dialogue with Trypho*, ed. Michael Slusser (2003), Washington DC: The Catholic University of America Press.
- Drews, Wolfram (2006), *The Unknown Neighbour: The Jew in the Thought of Isidore of Seville, Medieval Mediterranean*, Leiden: Brill.
- Dunn, Geoffrey D. (2008), *Tertullian’s Adversus Iudaeos A Rhetorical Analysis*, Washington DC: The Catholic University of America Press.
- Dunn, Geoffrey D (2004), *Tertullian*, London: Routledge.
- Frede, Michael (1999), “Origen’s Treatise *Against Celsus*”, *Apologetics in the Roman Empire*, ed. Mark Edwards, Martin Goodman, Simon Price, and Christopher Rowland, Oxford: Oxford University Press, ss. 131-155.
- Göregen, Mustafa (2014), *İslam-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları*, İstanbul: Hikmetevi Yayınevi.
- Hanne Trautner-Kromann (1993), *Shield and Sword: Jewish Polemics against Christianity and the Christians in France and Spain from 1100-1500*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Jean-Claude Schmitt (2010), *The Conversion of Herman the Jew*, çev. Alex J. Novikoff, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.

- Meral, Yasin, "İbn Meymun'un Yemen Mektubu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54: 2 (2013a), ss. 1-48.
- Meral, Yasin, "Petrus Alfonsi'nin Yahudilere Reddiyesinde İslam Eleştirisi", *Dini Araştırmalar* 16: 43 (2013b), ss. 173-192
- Meral, Yasin, "Şimon ben Tsemah Duran'ın Keşet u-Magen Adlı İslam'a Reddiyesinin Değerlendirmesi", *Dini Araştırmalar* 41 (2012), ss. 59-79.
- Meral, Yasin, "Tevrat Tenkit Geleneğinin Öncüsü: İbn Hazm mı Spinoza mı?", *Diyanet İlmî Dergi* 50: 4 (2014), ss. 69-82.
- Meral, Yasin (2017), *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı: İbn Meymun Örneği*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Meral, Yasin, *Yahudi Geleneğinde Kur'an ve İbranice Kur'an Çevirileri*, Divan Kitap, İstanbul 2016.
- Novikoff, Alex J. (2013), *The Medieval Culture of Disputation*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Özen, Âdem (2000), "İslam Yahudi-Polemiği ve Tartışma Konuları", *Divan* 9:2 (2000), ss. 237-256.
- Petrus Alfonsi (2006), *Dialogue Against the Jews*, ter. Irvén M. Resnick, Washington DC: The Catholic University of America Press.
- Sharon, Moshe (2004), "People of the Book", *Encyclopaedia of the Qur'an*, ed. Jane McAuliffe, Leiden: Brill, c. 2, ss. 36-43.
- Şengül, Fatma Seda, *Yahudi Bilgin Hasday Crescas'ın Teslis İnancına Yönelttiği Eleştiriler*, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23: 2 (2014), ss. 163-184.
- Şengül, Fatma Seda -Muhammet Tarakçı, "Yahudilikte Aslı Günah Eleştirisi: Hasday Crescas Örneği", *İslami İlimler Dergisi* 11: 2 (2016), ss. 159-172.
- Şengül, Mahmud Sami, *Yahudilik Karşıtı Hristiyan Polemikleri Bağlamında Klu-nili Peter (Peter the Venerable) ve Mesih Eleştirisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2017.
- Tarakçı, Muhammet, "Tahrif", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 39, 2010, ss. 422-424.
- Tarakçı, Muhammet, "Tevrat ve İncil'in Tahrifi ile İlgili Kur'an Âyetlerinin Anlaşılması Sorunu", *Usûl İslam Araştırmaları* 2: 2 (2004), ss. 33-54.
- Taş, Fatıma Betül, "Yahudi Asıllı Mühtedî Bilgin Samuel bin Yahyâ el-Mağribî'nin (ö. 1175) Yahudiliğe Reddiyesi: İfhâmu'l-Yehûd", *Dini Araştırmalar* 18: 47 (2015), ss. 243-269.
- Taşpınar, İsmail, "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dimeşki (649-749) ve İslam", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21: 2 (2001), s. 23-54.
- Tolan, John (2002), *Saracens*, New York: Columbia University Press.